

W poszukiwaniu nieoświeconych aspektów wieku światła

Rec.: *Oświecenie nieoświecone. Tradycja, tożsamość, inność*, red. Danuta Kowalewska, Agata Roćko, Filip Wolański, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2022, 371 s.

Kilka lat temu literaturoznawczynie Danuta Kowalewska¹ (UMK w Toruniu) i Agata Roćko (IBL PAN w Warszawie) oraz historyk Filip Wolański (UWr) podjęli potrzebną inicjatywę. Naukowcy ci dostrzegli, że w polskich badaniach wciąż dominuje dość schematyczny i jednoznaczny sposób ujmowania oświecenia jako epoki niekwestionowanej dominacji rozumu. Postanowili poszerzyć perspektywy badawcze dotyczące wieku światła i zorganizowali cykl naukowych spotkań zatytułowany *Oświecenie nieoświecone*. W trakcie pierwszej konferencji uwaga badaczy była skupiona na temacie *Człowiek, natura i magia* (Toruń, 28–29 listopada 2017). Drugie spotkanie zorganizowano pod hasłem *Tradycja, tożsamość, inność* (Wrocław, 28–29 listopada 2018). Myślą przewodnią trzeciego było zagadnienie *Poza normą i modą* (Warszawa, 27–28 listopada 2019).

Pokłosem wszystkich wymienionych wyżej konferencji są interesujące publikacje (dotychczas ukazały się dwie z zaplanowanych trzech). W pierwszej z nich, zatytułowanej *Oświecenie nieoświecone. Człowiek, natura i magia*, czytamy, że cały projekt:

[...] zakłada poszukiwanie wewnętrznego zróżnicowania polskiej formacji oświeceniowej w kontekście porównawczym oraz pojawiania się w niej tendencji niekorespondujących z dominującym nurtem przemian oświeceniowych².

W zakres peryferyjnych obszarów wieku światła najpierw włączono szeroko pojętą duchowość, na co wskazuje już sam tytuł pierwszego tomu. Analizowano w nim literackie obrazy magii, przedstawiano wszelkie zabobonne myśli i praktyki funkcjonujące w oświeceniu, ujmowano wiedzę tajemną w kontekście przekonań całej Europy i wreszcie podjęto

---

¹ Badanie nieracjonalnych aspektów wieku światła jest szczególnie bliskie Kowalewskiej, która poświęciła monografię tematyce nauk tajemnych; zob. D. Kowalewska, *Magia i astrologia w literaturze polskiego oświecenia*, Toruń 2009.

² D. Kowalewska, A. Roćko, F. Wolański, *Wstęp*, [w:] *Oświecenie nieoświecone. Człowiek, natura i magia*, red. *idem*, Warszawa 2018, s. 11.

dyskutowaną w wielu kręgach³ problematykę relacji na linii magia-religia. Współtwórcy tomu zaproponowali wiele nowych, interesujących perspektyw badawczych w zakresie literatury, kultury i historii. Jedną z ciekawszych prac zawartych w tomie jest artykuł Ewy Danowskiej⁴. Autorka podzieliła się wiedzą o odkrytym przez nią dokumencie z 1762 r., rzucając nowe światło na temat procesu o czary w Doruchowie, który do dziś wzbudza duże kontrowersje w środowisku badaczy dziejów⁵.

Przedmiotem niniejszej recenzji będzie druga, najnowsza publikacja zatytułowana *Oświecenie nieoświecone. Tradycja, tożsamość, inność* (2022). Została ona wydana przez inną niż w przypadku pierwszego tomu oficynę (Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, a nie Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie). Redaktorzy zadbali przy tym, by zachować szatę graficzną oprawy identyfikującą ją z poprzednio opublikowaną pozycją. W każdym tomie znajdziemy ilustracje wzbogacające treść poruszanych zagadnień. Obydwie publikacje łączy również interdyscyplinarne podejście do wskazanych w tytułach zakresów tematycznych. Na książkę *Człowiek, natura i magia* składają się prace uczestników pierwszej, a na *Tradycję, tożsamość, inność* drugiej konferencji z serii *Oświecenie nieoświecone*. W tomie wydanym w 2022 r. możemy znaleźć artykuły badaczy znanych nam z pierwszej części cyklu, m.in. wspomnianej już Danowskiej, ale też Marii Janoszki, Adama Kuchar-

---

³ Zob. np. B. Malinowski, *Szkice z teorii kultury*, Warszawa 1958, s. 391–465; E. Cassirer, *Pojęcie formy symbolicznej w budowie nauk humanistycznych*, [w:] *idem, Symbol i język*, wyboru dokonał, przełożył i wstępem opatrzył B. Andrzejewski, Poznań 1995, s. 35; H. Mielicka, *Praktyki magii religijnej występujące w obyczajowości wsi polskiej*, „Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne” 1993, nr 7, s. 135–153; A. Wypustek, *Magia antyczna*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2001, s. 26–35.

⁴ E. Danowska, *Proces o czary w Doruchowie – prawda czy mit? O nieznanym dokumencie z 1762 r.*, [w:] *Oświecenie nieoświecone. Człowiek...*, op. cit., s. 277–291. Danowska opowiedziała się za tym, że proces rzeczywiście miał miejsce. Zakwestionowała jednak podawane zwykle w źródłach czas i liczbę ofiar (nie 1775, a 1762 r. i nie czternaście zamordowanych kobiet, a cztery oskarżone, z czego spalone zostały trzy).

⁵ Obecnie część historyków uznaje go za ostatni proces o czary na terenie dawnej Polski, część podważa tezę, że ten proces w ogóle się odbył; zob. np. B. Baranowski, *Posłowie*, [w:] K. Baschwitz, *Czarownice. Dzieje procesów o czary*, tłum. T. Zabłudowski, Warszawa 1971, s. 429; J. Tazbir, *Proces czarownic w Doruchowie*, [w:] *idem, Cudzym piórem... Falsyfikaty historyczno-literackie*, Poznań 2002, s. 104–109; M. Ostling, *Konstytucja 1543 r. i początki procesów o czary w Polsce*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2005, r. 49, s. 93–94. Tematyka doruchowskiego procesu podejmowana jest także we współczesnych tekstach popularnonaukowych; zob. np. A. Węglowski, *Tajemnica procesu w Doruchowie*, „Przekrój” 2018, <https://przekroj.pl/nauka/tajemnica-procesu-w-doruchowie-adam-weglowski> [dostęp: 2.01.2023]; M. Kowalska-Cichy, *Proces czarownic w Doruchowie (1775) – prawda czy fikcja?*, <http://nietylkoczarownice.blogspot.com/2021/07/proces-czarownic-w-doruchowie-1775.html> [dostęp: 2.01.2023].

skiego czy Justyny Małysiak. Tym, co wyróżnia tom drugi (poza samym tematem), jest udział badaczy i badaczek litewskich w dokonywaniu analizy nieracjonalnych tendencji oświeceniowego myślenia. Daje to także interesujący wgląd w zagraniczny stan badań dotyczących polskiego wieku światel, znacząco poszerza perspektywę i jest niezmiernie ważne w kontekście polsko-litewskiej historii oraz podejmowanej w tomie problematyki tożsamości. Naukowcy z Polski i Litwy wspólnie:

Pochylił się nad spuścizną polskiego „wieku światel” w kontekście wpływów zachodnioeuropejskiego oświecenia oraz związków z sarmatyzmem, traktowanym jako formacja kulturowa warstw uprzywilejowanych oraz zjawisko oddziałujące lub korespondujące z kulturą innych grup społecznych⁶.

Wspomniane w tym fragmencie związki z sarmatyzmem prześledził wnikliwie Grzegorz Zając w artykule *Sarmacka muza oświeconych Puław*. Pozostali badacze przeważnie poszukiwali odpowiedzi na pytania, co kształtowało w XVIII w. wielonarodową Rzeczpospolitą oraz które czynniki przyczyniły się do pogłębiania podziałów w społeczeństwie dawnej Polski.

Przy tym, co szczególnie cenne, głosy poszczególnych naukowców nieraz znakomicie ze sobą korespondowały. Najlepszym tego przykładem są artykuły toruńskiego historyka Jacka Wijaczki i wileńskiego badacza dziejów Adama Stankeviča. Teksty obydwu zostały poświęcone procesom o mordy rytualne, których ofiarami na terenie I Rzeczypospolitej padali przeważnie Żydzi. Praca Wijaczki stanowi swoistą syntezę dotychczasowego stanu badań poświęconego tej tematyce i silnie wpisuje się w krąg zainteresowań autora⁷. W *Tradycji, tożsamości, inności* polski historyk podaje wiele przykładów głośnych spraw z 2. połowy XVIII w., próbując przy tym odpowiedzieć na pytanie: „czy społeczeństwo w państwie polsko-litewskim w drugiej połowie XVIII wieku było już faktycznie oświecone?”⁸ Ostatecznie dochodzi do wniosku, że nie. Ponadto, biorąc pod uwagę antysemickie opinie i przekonania, które funkcjonują obec-

---

⁶ D. Kowalewska, A. Ročko, F. Wolański, Wstęp, [w:] *Oświecenie nieoświecone. Tradycja...*, op. cit., s. 11–12.

⁷ Zob. np. Z. Guldon, J. Wijaczka, *Procesy o mordy rytualne w Polsce w XVI–XVIII wieku*, Kielce 1995; J. Wijaczka, *Procesy o czary przed sądem miejskim w Nidzicy w XVI–XVII w.*, [w:] *Gospodarka, społeczeństwo, kultura w dziejach nowożytnych. Studia ofiarowane Pani Profesor Marii Boguckiej*, red. A. Karpiński, E. Opaliński, T. Wiślicz, Warszawa 2010; idem, *Procesy o czary w Prusach Książęcych (Brandenburskich) w XV–XVIII wieku*, Toruń 2007; idem, *Magia i czary. Polowanie na czarownice i czarowników w Prusach Książęcych w czasach wczesnonowożytnych*, Toruń 2008.

⁸ J. Wijaczka, „Oświecone” społeczeństwo wobec Żydów. *Procesy o mordy rytualne w państwie polsko-litewskim w drugiej połowie XVIII wieku*, [w:] *Oświecenie nieoświecone. Tradycja...*, op. cit., s. 181.

nie w obiegu publicznym, opisywane przez niego przypadki wydają się wciąż przerażająco aktualne. Rozważania Wijaczki na temat procesów w państwie polsko-litewskim dopełnia artykuł Stankeviča, będący rodzajem relacji ze sprawy toczącej się w latach 1787–1790 w Wierzbołowie na Żmudzi. Jest on rezultatem poszukiwań archiwalnych autora, który odnalazł materiały poświadczające przeprowadzanie procesów o mordy rytualne na terenie XVIII-wiecznej Litwy. Wijaczka i Stankevič powołują się wzajemnie na swoje badania, odnosząc się w przypisach do publikacji drugiego badacza i wspólnego spotkania w trakcie konferencji we Wrocławiu w 2018 r.

W tomie podjęto również problematykę nieraz bardzo trudnej i bolesnej historii stosunków polsko-ukraińskich. Tadeusz Srogosz postawił sobie za cel możliwie obiektywne przedstawienie ruchów hajdamackich i koliszczyzny, które często oceniane są subiektywnie z powodu narodowej ideologii bądź prywatnych uprzedzeń. Jego tekst jest efektem międzynarodowego projektu badawczego, w ramach którego mają być „przeprowadzone niezbędne kwerendy w archiwach rosyjskich i wypracowany protokół rozbieżności”. Autor przyznaje, że naukowcy dążą do tego, by opisanie bolesnego dla obydwu nacji tematu zyskało rzetelną naukową formę, w której uwzględnione zostaną „ograniczenia wynikające z imputacji kulturowej, co nie było zachowane zarówno po stronie ukraińskiej, jak i polskiej”⁹.

Problematykę traktowania odmiennych narodowości i kultur bada się w tomie również przez pryzmat oświeceniowego piśmiennictwa. Kowalewska, prezentując wypowiedzi poszczególnych pisarzy, przedstawia obraz Żydów i Cyganów funkcjonujący w różnego rodzaju tekstach. Oświeceniowe poglądy dotyczące innych krajów przedstawili również Kucharski i Janoszka. Pierwszy uczynił to dzięki analizie diariusza podróży Macieja Dulskiego, zaś druga poprzez zgłębianie pism politycznych Jana Potockiego. Cieszy w książce obecność tekstów historyków i literaturoznawców, którzy nawołują do rewidowania dawnych sądów na temat innych narodowości i kultur. To bardzo istotne również w kontekście obecnej sytuacji społeczno-politycznej Europy.

Należy podkreślić, że w *Tradycji...* można znaleźć również wiele innych interesujących artykułów, które wzbogacają percepcję kultury i obyczajowości wieku świateł. Dzięki tekstom Liny Balaišytė oraz Ireny Kadulskiej czytelnik przeniesie się w świat niezwykłych wileńskich widowisk i pozna sztukę pirotechników zapisujących swoje myśli w XVIII-wiecznych podręcznikach sztuki fajerwerkowej. Zgłębi również portrety wielu interesujących męskich postaci epoki: biskupa Ignacego Jakuba Massalskiego,

⁹ T. Srogosz, „*Nieoświecone*” postawy w czasie ruchów hajdamackich i koliszczyzny, [w:] *Oświecenie nieoświecone. Tradycja...*, op. cit., s. 160.

uczonego Marcina Poczubuta, księdza i przyrodnika Krzysztofa Kluka, bibliofila Andrzeja Ignacego Ogińskiego czy lubiącego podróże Macieja Dulskiego (artykuły: Balaišytė, Piotra Badyny, Ramuny Šmigelskytė-Stukienė, Kucharskiego). Tom prezentuje również ciekawe portrety kobiece. Danuta Hombek na podstawie „Pamiętnika Politycznego i Historycznego” przybliżyła czytelnikowi władczynię Rosji – carycę Katarzynę I, Annę Iwanowną, Elżbietą Pietrowną oraz królową Czech i Węgier – Marię Teresę. Troje kolejnych badaczy skrupulatnie zbadało korespondencję poszczególnych polskich szlachcianek, by odtworzyć możliwie najwierniej ich życie. Mariusz Sawicki na podstawie materiałów znalezionych w Bibliotece Polskiej w Paryżu przedstawił relację Aleksandry z Czartoryskich Ogińskiej z jej drugim mężem, Michałem Kazimierzem Ogińskim, oraz stany psychiczne kobiety, które opisywała ona w swych listach do Michała Ksawerego Sapiehy – bratanka pierwszego męża. Z kolei Bernadetta Manyś i Agnieszka Jakuboszczak we wspólnie napisanym artykule odtworzyły światopogląd mniej znanej postaci, Marii Wiktorii Radziwiłłówny – jednej z najmłodszych córek Anny Ludwiki z Mycielskich Radziwiłłowej i Michała Kazimierza Radziwiłła. W tym celu historyczki zbadały 156 listów arystokratki znajdujących się w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. Obecność postaci Aleksandry z Czartoryskich Ogińskiej oraz Marii Wiktorii Radziwiłłówny w tomie *Tradycji...* stanowi ciekawy kontekst do opublikowanej kilka lat temu monografii wieloautorskiej *Słynne kobiety w Rzeczypospolitej XVIII wieku*¹⁰.

Tematykę kobiecą uzupełnia praca Małysiak prezentująca negatywny obraz płci żeńskiej kreowany w kazaniach karmelitańskich XVII i XVIII w. Jej tekst nie wnosi wiele nowych informacji dotyczących postrzegania kobiet w wiekach dawnych. Problem podejmowano już wielokrotnie, m.in. analizowały go w swych książkach Hanna Dziechcińska czy Joanna Partyka¹¹. Mimo to stanowi ważny wkład w polskie badania na ten temat z uwagi na wykorzystanie mniej znanych rękopiśmiennych źródeł (kronik i tekstów kaznodziejskich), które autorka artykułu przedstawiła czytelnikom.

Interesujący wgląd w aspekty polskiego, litewskiego i rosyjskiego piśmiennictwa dały również trzy prace: Olgi Szadkowskiej-Mańkowskiej ukazująca wpływy alfieriizmu na polski dramat przełomu XVIII i XIX w.,

---

¹⁰ *Słynne kobiety w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, red. A. Ročko. M. Górską, Warszawa 2017.

¹¹ Zob. np. H. Dziechcińska, *Kobieta w życiu i literaturze XVI i XVII w.*, Warszawa 2001; J. Partyka, „Żona wyćwiczona”. *Kobieta pisząca w kulturze XVI i XVII wieku*, Warszawa 2004; eadem, „Orzech, sztokfisz, niewiasta jednym kształtem żyją...”. *Kobieta w koncepcie staropolskiej*, [w:] *Koncept w kulturze staropolskiej*, red. L. Ślękowa, A. Karpiński, W. Pawlak, Lublin 2005.

tekst Joanny Getki dotyczący druków bazyliańskich, za pomocą których badaczka przybliżyła odbiorcom unitów zamieszkujących ruskie terytoria I Rzeczypospolitej, oraz publikacja Asty Vaškelienė. Szczególne wrażenie wywarł na mnie ostatni z wymienionych artykułów. Autorka przeprowadziła gruntowną kwerendę w celu odszukania bardzo rzadkich form wierszowanych, centonów, by dogłębniej spenetrować łacińskojęzyczną poezję Wielkiego Księstwa Litewskiego. Sama twórczość centonowa do dziś nie została w Litwie szczegółowo przeanalizowana. Szeroko zakrojone poszukiwania Vaškelienė nie przyniosły spektakularnego sukcesu:

Po dokładnym zbadaniu XVIII-wiecznych łacińskojęzycznych tekstów poetyckich można stwierdzić, że więcej właściwych centonów, odpowiadających klasycznemu wzorcowi gatunku, oprócz omawianego w niniejszym artykule, nie udało się znaleźć¹².

Vaškelienė wspomina w tym fragmencie o centonie mało znanego autora, Jana Skorulskiego, zatytułowanym *Vox Voluptatis ac virtutis Juventutem in bivio stantem ad sua vota trahens...* (*Głos przyjemności i Cnoty kuszących swoimi obietnicami Młodość stojącą na rozdrożu...*), który stanowił podstawowy materiał badawczy w jej artykule. Bez wątpienia należy docenić wysiłek, jaki litewska badaczka podjęła w zgłębianiu niezwykłego i rzadkiego gatunku, jakim jest centon.

Publikacja *Tradycja, tożsamość, inność* nie jest wolna od pewnych wad. Nie wszystkie podejmowane tematy są odkrywcze, nie wszystkie artykuły opatrzone bogatą bibliografią przedmiotową, czasami ma się wrażenie pewnego niedosytu, niedopracowania podejmowanej problematyki, zdarzają się błędy stylistyczne czy literówki. Jednak te drobne niedociągnięcia nie rzutują na pozytywny odbiór całego tomu.

Analizując tematy podejmowane w trakcie kolejnych konferencji oraz zapoznając się z wydanymi dotychczas publikacjami, można z pełną odpowiedzialnością powiedzieć, że badaczom udaje się osiągnąć założony cel całego projektu *Oświecenie nieoświecone*, którym jest „wskazanie i opisanie kulturowych zjawisk rozwijających się poza głównym nurtem oświecenia”¹³. Przyjrano się wielu różnym aspektom epoki, co wpłynęło na pogłębienie wiedzy o wieku światła. Ponadto interdyscyplinarny charakter badań ogniskujących się wokół tematu *Oświecenie nieoświecone* pozwolił znacząco poszerzyć perspektywę badawczą oraz wzbogacić dotychczasowe ustalenia zawarte w podręcznikach akademickich oraz

¹² A. Vaškelienė, *Źródła literackie łacińskojęzycznej poezji Wielkiego Księstwa Litewskiego (na podstawie centonu Jana Skorulskiego „Vox voluptatis ac virtutis...”*, 1764), [w:] *Oświecenie nieoświecone. Tradycja...*, op. cit., s. 69.

¹³ D. Kowalewska, A. Ročko, F. Wolański, *Wstęp*, [w:] *Oświecenie nieoświecone. Człowiek...*, op. cit., s. 11.

monografiach dotyczących epoki autorstwa Teresy Kostkiewiczowej czy Janusza Maciejewskiego¹⁴.

Przy tym w odniesieniu do tomu drugiego należy także docenić translatorski wysiłek Ireny Fedorowicz i Adama Stankeviča, którzy przełożyli litewskojęzyczne prace i tym samym przybliżyli polskim czytelnikom zagraniczny stan badań. Publikacja może być atrakcyjna również dla laików chcących poszerzyć swą wiedzę o interesujących postaciach oświecenia, takich jak chociażby żydowski mistyk Jakub Frank, którego postać spopularyzowała dzięki *Księgom Jakubowym* Olga Tokarczuk. Pozostaje cierpliwie czekać na ostatni, trzeci tom serii, aby dzięki niemu jeszcze dogłębniej wniknąć w mniej znane i nieracjonalne aspekty polskiego wieku światel.

Sabina Kowalczyk

(Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie)

Bibliografia

- Baranowski B., *Posłowie*, [w:] K. Baschwitz, *Czarownice. Dzieje procesów o czary*, tłum. T. Zabłudowski, Warszawa 1971.
- Cassirer E., *Pojęcie formy symbolicznej w budowie nauk humanistycznych*, [w:] *idem, Symbol i język*, wyboru dokonał, przełożył i wstępem opatrzył B. Andrzejewski, Poznań 1995.
- Dziechcińska H., *Kobieta w życiu i literaturze XVI i XVII w.*, Warszawa 2001.
- Guldon Z., Wijaczka J., *Procesy o mordy rytualne w Polsce w XVI-XVIII wieku*, Kielce 1995.
- Klimowicz M., *Oświecenie*, Warszawa 2012.
- Kostkiewiczowa T., *Polski wiek światel. Obszary swoistości*, Wrocław 2002.
- Kowalewska D., *Magia i astrologia w literaturze polskiego oświecenia*, Toruń 2009.
- Kowska-Cichy M., *Proces czarownic w Doruchowie (1775) – prawda czy fikcja?*, <http://nietylkoczarownice.blogspot.com/2021/07/proces-czarownic-w-doruchowie-1775.html>.
- Maciejewski J., *Dylematy wolności. Zmierzch sarmatyzmu i początki Oświecenia w Polsce*, Warszawa 1994.
- Malinowski B., *Szkice z teorii kultury*, Warszawa 1958.
- Mielicka H., *Praktyki magii religijnej występujące w obyczajowości wsi polskiej*, „Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne” 1993, nr 7.
- Ostling M., *Konstytucja 1543 r. i początki procesów o czary w Polsce*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2005, r. 49.
- Oświecenie nieoświecone. Człowiek, natura i magia*, red. D. Kowalewska, A. Ročko, F. Wolański, Warszawa 2018.

---

¹⁴ Zob. np. J. Maciejewski, *Dylematy wolności. Zmierzch sarmatyzmu i początki Oświecenia w Polsce*, Warszawa 1994; T. Kostkiewiczowa, *Polski wiek światel. Obszary swoistości*, Wrocław 2002; M. Klimowicz, *Oświecenie*, Warszawa 2012.

- Oświecenie nieoświecone. Tradycja, tożsamość, inność*, red. D. Kowalewska, A. Roćko, F. Wolański, Toruń 2022.
- Partyka J., „*Żona wyćwiczona*”. *Kobieta pisząca w kulturze XVI i XVII wieku*, Warszawa 2004.
- Partyka J., „*Orzech, sztukfisz, niewiasta jednym kształtem żyją...*”. *Kobieta w koncepcie staropolskiej*, [w:] *Koncept w kulturze staropolskiej*, red. L. Ślękowa, A. Karpiński, W. Pawlak, Lublin 2005.
- Słynne kobiety w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, red. A. Roćko, M. Górską, Warszawa 2017.
- Tazbir J., *Proces czarownic w Doruchowie*, [w:] *idem, Cudzym piórem... Falsyfikaty historyczno-literackie*, Poznań 2002.
- Węglowski A., *Tajemnica procesu w Doruchowie*, „Przekrój” 2018, <https://przekroj.pl/nauka/tajemnica-procesu-w-doruchowie-adam-weglowski>.
- Wijaczka J., *Procesy o czary w Prusach Książęcych (Brandenburskich) w XVI-XVIII wieku*, Toruń 2007.
- Wijaczka J., *Magia i czary. Polowanie na czarownice i czarowników w Prusach Książęcych w czasach wczesnonowożytnych*, Toruń 2008.
- Wijaczka J., *Procesy o czary przed sądem miejskim w Nidzicy w XVI-XVII w.*, [w:] *Gospodarka, społeczeństwo, kultura w dziejach nowożytnych. Studia ofiarowane Pani Profesor Marii Boguckiej*, red. A. Karpiński, E. Opaliński, T. Wiślicz, Warszawa 2010.
- Wypustek A., *Magia antyczna*, Wrocław-Warszawa-Kraków 2001.